

ՍԱՄՎԵԼ ՄՈՒՐԱՆԴՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎՆԵՐՈՒՄ ՆԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՆԱՐՅԻ ՇՈՒՐԸ

Օսմանյան կայսրությունում կատարված հայոց կանխապես ծրագրված ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը ընդդիմանալիս պաշտոնական Անկարան հաճախակի ծանուցում է, թե Թուրքիայի պետական արխիվները բաց են հիշյալ խնդիրն ուսումնասիրող մասնագետների համար: Թե այդ հայտարարությանը մախրողող ինչ աշխատանք է կատարվել արխիվային հավաքածուների գյուքերի մշակման ու ընտրության մարզում՝ մեզ հայտնի չէ, բայց որ 1915-1916 թթ. ոճրագործության հոլացման, միջոցների կիրարկման և մանավանդ կազմակերպիչներին վերաբերող վավերական գյուքերի մշակակալի մասը 1919-1920 թվականներին արդեն գողացվել ու ոչնչացվել է՝ վկայված է պաշտոնապես գործող թուրքական Պատերազմական ատյանի 1919 թ. ապրիլ-մայիս ամիսների միստերի արձանագրություններով: Հայտնի են նաև գողացողներից մի քանիսի անունները՝ պետական ապահովության մարմիններին տնօրեն Ազիզ բեյ, Իթթիհատի և Թեշքիլատը մարմինների փաստաթղթերը Նուրը Օսմանիեի կենտրոնից Գերմանիա տարած դոկտ. Նազըմ, Պատերազմական մարտարարության շենքում գաղտնի թղթերի բնագրերի հարկաբաժնում գրասենյակ ունեցող Թեշքիլատը մարմինների ղեկավարներից փոխգնդապետ Հյուսամեդդին բեյ և այլք: «Կոստանդնուպոլսյ մեջ գործող թրքական Պատերազմական ատենանը հայերու տարագրութեան և ջարդերու վերաբերեալ պետական կարևոր փաստաթուղթերու տրցակ մը ձեռք բերած էր 1919-1920-ին, - գրում է Ատյանի միստերի արձանագրություններն ուսումնասիրած Հայկազն Գ. Ղազարյանը, - հակառակ անոր, որ ղեկավար թուրք ոճրագործները, իրենց փախուստն առաջ, յաջողոր էին փախցնել, պահել կամ անհետացնել կարևոր մաս մը վաւերագրեր, արձանագրութիւններ, ծածկագիր հեռագիրներ, տոմարներ, հաշիւներ, փոխանակուած հաղորդագրութիւններ, շրջաբերականներ՝ մարտարարութեանց, վալիներու, միւթեսարըֆներու, Թեշքիլատը մարմինների պատասխանատու քարտուղարներու, զինուորականներու, ժամտարմըրիի հրամանատարներու թուղթեր: Այդ բոլորը կը վերաբերէին հայերու վրայ գործուած ցեղասպանութեան արարքներուն»¹:

Այնուամենայնիվ՝ Պատերազմական ատյանի քննիչ հանձնախումբը «յաջողած էր, բացի մաս մը վաւերագրերէ, ձեռք անցընել նաև հարիրաւոր երդուեալ վկայութիւններ, խոստովանութիւններ, պետական հեռագիրներ, որոնք դասաւորած էին 296 թղթածրարներու (տոսիեներու) մէջ»: Ցավոք, դատական գործավարության հիմք ծառայած այս թղթածրարներն էլ անխարդախ պետական պահպանության չհանձնվեցին: Քեմալա-

¹ Հայկազն Գ. Ղազարյան, Ցեղասպան Թուրքը, Կոպրուս Նամագայիկի, Պոլսոյ, 1968, էջ 58:

կան մոր իշխանությունները փաստորեն կասեցրին դատարանական քննությունները, առգրավեցին եղած նյութերը և տեղափոխեցին «նախ Պրուսա, ապա՝ Անգարա, ուր թուրք փրոֆեսորները կուսումնասիրեին իրենց գործին գալիք փաստերը և զանազան հրատարակություններ կը կատարեին անոնցմէ»²:

«Գործին գալիք» ասելով պիտի նկատի ունենալ երկու պարագա. նախ որ՝ երիտթուրքերի դատապարտությունը, իբրև քաղաքական ուժի, քեմալականները ընդունում ու կիրառում էին, ուստի Մուստաֆա Քեմալը տարիներ անց կարող էր ասել, թե մրանք (իմա՝ երիտթուրքերը) պետք է պատասխան տան քրիստոնյաների կոտորածների համար³, և ապա՝ ինքը Քեմալ փաշան փաստորեն շարունակեց նախորդ իշխանությունների գործը՝ կոտորածի ենթարկելով «հարյուր հազարավոր հայեր և հույներ»⁴: Հետևաբար, քեմալականները բնավ խնդիր չունեին պահպանել քննիչ հանձնաժողովի կուտակած թղթածրարները կամ փորձելու գտնել ու ետ բերել գողացված փաստաթղթերը: Եղեռնից վերապրողների դատի պաշտպանությունը «Թուրքիան թուրքերինն է» կարգախոսի շրջանակների մեջ չէր տեղավորվում, ավելին՝ մոր իշխանությունները առիթը ներկայացած պահին պատրաստ էին շարունակել այն, ինչի համար պատասխանատու էին ճանաչում երիտթուրքերին:

Պատմական վկայություն բովանդակող աղբյուրների (պատմողական, վավերագրական, նյութական-հուշարձանային, գրական-բանահյուսական և այլն) դիտավորյալ ոչնչացումը կամ թաքցումը ծանր հասարակական հանցանք է, որին երբեմն չեն հանդգնում դիմել մույնիսկ ժամանակին ամենակարող համարված անձեր: Եթե Պատերազմական աստանը արձանագրած չլիներ, ապա պիտի դժվարանայինք հավատալ, թե երիտթուրքերն ու մրանց սև գործը հայոց մնացորդաց հանդեպ շարունակողները չխորշեցին ծրագրված ցեղասպանության իրողությունը ներկայացնող վկայությունները ևս ոչնչացնել կամ ի չիք դարձնել: Այլ պարագաներ մույնպես գալիս են ապացուցելու, որ թուրքական կառավարող շրջանականները իրապես ընդունակ են եղել մնան կեղծարարական գործողության: Արդարև, արևմտահայոց շատ վանքերի ու եկեղեցիների ունեցած ձեռագրերից, այլազան բովանդակության փաստաթղթերից ու մույնիսկ տպագիր գրականությունից, կազմակերպած սպանդից ու տարագրությունից հետո գրեթե ոչինչ չի պահպանվել: Եթե մույնիսկ ենթադրենք, թե դրանք անխնամ մնալու պատճառով աստիճանաբար են քայքայվել-ոչնչացել, ապա անկարելի պիտի լինի մնան վախճան վերապահել միջնադարյան ձեռագրերի երեք խոշոր հավաքածուների, որոնց հատորավոր նկարագրությունները ժամանակին հրատարակվել են: Խոսքը վերաբերում է Արմաշի դպրեվանքի (223 միավոր), Անկյուրո կարմիր վանքի (323) և Կեսարիայի Ս. Կարապետի վարժարանի (160) 716 հատոր բովանդակող հավաքածուներին, որոնցից ընդամենը մեկ-երկու միավոր է փրկվել⁵: Եթե որևէ պետություն կամ հանրություն միայն հայերեն ու հայկական լինելու պատճա-

² Նույն տեղում, 19 59:

³ Տե՛ս Մ. Գ. Ներսիսյան, Պատմության թուրք կնդարարները, Երևան, 1998, 19 104:

⁴ Անդ:

⁵ Այդ հավաքածուների մասին տե՛ս Bernard Coulie, Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits arméniens, Brepols-Turnhout, 1992, p. 23-24, 27, 50-51:

նով կարող է հարյուրավոր միջնադարյան ձեռագրական հուշարձան ոչնչացնել, ապա այլևս ավելորդ է խոսել հայոց ցեղասպանություն հավաստող փաստաթղթերի կամ վկայությունների պահպանման մասին: Երկրորդ պարագան այլ պետությունների (Գերմանիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան, Իտալիա, Անգլիա, ԱՄՆ և այլն) դիվաններում պահպանված ձեռագրերի ու վկայությունների հիրավի պատկանելի քանակությունն է, որոնց հատորավոր հրատարակությունները այսօր շատերին են հայտնի⁶:

Լիովին կարելի է պատկերացնել, թե կոտորածը գաղտնորեն մախապատրաստելու գավառի իշխանությունները հրահանգավորելու, գործողության արդյունքների վերաբերյալ կենտրոնին զեկուցելու համար դեռ մինչև Պատերազմական ատյանի քննիչ հանձնաժողովի կողմից վավերագրեր ու վկայություններ հավաքելը՝ ի՞նչ քանակության գրագրություն պիտի գոյանար: Ուրեմն՝ բոլոր հիմքերը կան մտածելու, որ թուրքական արխիվների բացմանը նախորդել է նրանցում եղած նյութերի «պիտանին ու ոչ պիտանին» ջոկելու և «մշակելու» տևական մի գործողություն:

Որքան էլ գաղտնի մախապատրաստվեր և անողորջությամբ իրագործվեր ոճիրը, անշուշտ կլինեին փրկվածներ, որոնք չէին հապաղի կատարվածի մասին տեղյակ պահել Ազգային Պատրիարքարանին՝ նրա միջնորդությամբ ասպալինելու հույսով: Ցավոք, այդ միջնադարյան տարիների Պատրիարքարանի դիվանական նյութերը տակավին հայտնի չեն հայոց ցեղասպանությունն ուսումնասիրող գիտնականներին:

Չավեն Պատրիարքի գրառումներից իրապես հայտնի է, որ զանազան ճանապարհներով այդպիսի գրություններ հասնում էին նրան⁷: Ավելին, 1919-ին Հայոց Քաղաքական Ժողովի որոշմամբ ստեղծվեց հատուկ «Տեղեկատու դիւան», ուր պիտի կենտրոնանային «Հայաստանի և հայկական դատի վերաբերեալ հին թե՛ նոր ամէն կարգի վիճակագրութիւններն, ... Հայ հալածանքներու, ջարդերու, տեղահանութեան վերաբերեալ բոլոր դրուագներն ու պատմութիւններ, կողոպտուած ազգային թե՛ անհատական շարժում թե՛ անշարժ գոյքերու մասին վիճակագրական պատկերներ մասնաւորապէս վերջին տեղահանութեան միջոցին գործած չարագործութեանց մասնակցող գլխաւոր յանցապարտութիւններու մասին կարելիին չափ լիակատար տեղեկութիւններ, կենսագրական ծանոթութիւններ և անոնց յանցապարտութեան մասին քաղուած վաւերացողութիւններ և վկայութիւններ ու իսլամացած երկսեռ հայութեան և յիշատակուած որբերու մասին վիճակագրութիւններ...»⁸: Եվ ահա, Ա. Ալպոյաճյանի և Կ. Նուրյանի հավաքած ու խմամբով մշակված դիվանի այդ նյութերը 1922 թ. նոյեմբերին, վերահաս վտանգից ազատելու համար, ի պահպանություն ուղարկվում են Մանչեստր՝ Գրիգորիս եպս. Պալաքյանին, իսկ ապա Թորգոմ Գուռակյան Պատրիարքի ջանքերով փոխադրվում Երուսաղեմ, «որտ կը պահուէին խմամբով»⁹:

⁶ Նրանց ցանկը տես «Հայոց 1915-1916 թթ. ցեղասպանությունը. մատենագիտություն», Երևան, 1915:

⁷ Տես Զաւէն արքեպ., Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ և վկայութիւններ, Գաիիր, 1947, էջ 175-182:

⁸ Այս Տեղեկատու դիվանին էր հանձնարարված փարբըր դեսպանությունների հասցնագրված գրությունները պարտասրկելու, «ինչպէս նաև անոնց կողմի, պահանջուած զանազան տեղեկութիւնները հայթայթելու և Համազգային խորհուրդի բարբոթողութիւնը կատարելու» պարտականությունը (Զաւէն արքեպ., նշվ. աշխ., էջ 302):

⁹ Նույն տեղում, էջ 303:

1938-ին Ջավեն Պատրիարքը հատկապես Երուսաղեմ է գնացել՝ «աչք է անցնելու համար Տեղեկատու դիւանի թղթածրարները... Մեծապես անակնկալի եկայ տեսնելով հոգ կատարեալ հաւաքածոյ մը վավերագիրներու և արձանագրութիւններու 1918-1922-ի բոլոր կարևոր դէպքերուն»¹⁰:

Անհավատալի է, բայց փաստ, որ հայոց պատմության մոր ու մորագույն շրջանի համար բացառիկ կարևորություն ունեցող դիվանական այս ժողովածուն մինչև օրս անծանոթ է մնացել հայագետներին: Դիվանի բովանդակությունը պատկերացնելու համար ստորև, Ջավեն Պատրիարքի հուշերից քաղելով, բերում ենք Կ. Նուրյանի բնութագրությունն ամբողջությամբ.

«1. *Թուրքիոյ ընթացքը հանդէպ Հայոց՝ զինադադարէն սկսեալ*. ճերկայացնել «ստիպողական ըլլալով գրաւած է մեծագոյն տեղը Դիւանի զբաղումներուն» «300 տեղեկագիրներով Բարձր Քոմիսիոնութիւնները, ինչպէս նաեւ Հանրապետութիւնը եւ Ազգ. պատիրականութիւնը տեղեկացած են այն բոլոր յարձակումներուն, որոնք Թուրքերու կողմէ կը գործադրուին ընդդէմ Հայոց զինադադարէն սկսեալ, 292 ուրիշ տեղեկագիրներով, հայթայթուած են անհրաժեշտ փաստացի վաւերագիրներ, տեղահանութեան հեղինակներուն, զորս Թուրքերը կ'ուզեն արդարացնել...

2. *Ջարդեր ու տեղահանութիւններ*. Դիւանը կը հաւաքէ ... շարդերու եւ տեղահանութեան վրայ բոլոր այն տեղեկութիւնները, որոնք ստուգուած եւ հիմնուած են հաւատարիմ վկայութեան վրայ: Արդէն հրատարակուած է ... գիրք մը կեսարիոյ եւ ուրիշ մը՝ Տիարպէքիի շարդին վրայ. երրորդ եւ գեղեցիկ գործ մը Հայ կղերական մահատակներու վրայ ի մօտոյ մամուլին պիտի լանձնուի...

3. *Վիճակագրութիւններ*. ...Դիւանը ձեռնարկած է պատրաստութեանը հաւաքածոյի մը, որ պատկերացնէ Պատրիարքարանի թեմերուն պատերազմի վաղորդայնին ունեցած իրական վիճակը. այսինքն իւրաքանչիւր առաջնորդութեան եկեղեցիներուն, վանքերուն, դպրոցներուն, ազգային սեփականութեանց եւ բնակչութեան թիւը:

4. *Հայաստանի մասին տեղեկութիւններ*. Դիւանը կը հաւաքէ... ազգային բրոքական-տը շահագրգռող ամէն գործ: Անկիւս բազմագրած ու ցրուած է երկրագործական տեղեկագիր Հայաստանի վրայ... Դիւանը կուսումնասիրէ հայկական հողին հանքային հարստութեանց վրայ ուսումնասիրութեան մը հրատարակութեան խնդիրը: Արեւելքի քաղաքակրթութեան մէջ Հայոց կատարած դերին վրայ շարք մը շահեկան գրքոյկներ պատրաստութեան մէջ են: Առաջինը այս շարքին «Les Armeniens et l'imprimerie» արդէն երեցած է:

5. *Վաւերագիրներու հաւաքում եւ մատենադարան*. Դիւանը կը հաւաքէ եւ կը դասաւորէ... բոլոր շահեկան վաւերագիրները Հայոց ընկերային եւ քաղաքական կեանքին: Այսպէս, Հայ ընկերակցութիւններու կամ պաշտօնական մարմիններու կողմէ հրատարակուած 600է աւելի տեղեկագիրներ վիճակագրութիւններ եւ այլն, դասաւորուած են: ...Դիւանը ունի մատենադարան մը Հայոց մասին խօսող գործերէ բաղկացած: Այս գիրքերուն վրայ աւելցած են երկու հարուստ մատենադարանները՝ Տիար Հրանտ Ասատուրի եւ Տիար Թէոդիկի, որոնց պահպանութիւնը Դիւանին վստահուած է: Երկու մատենադարանները կը

ներկայացնեն հաաքաբար 7800 հատոր»¹¹:

Ուշագրավն այստեղ միայն դիվանական նյութերի բովանդակությունը չէ, այլ նաև այդ նույն փաստաթղթերը երկրից դուրս հանելու միջոցով փրկելու անհրաժեշտությունը: Պատերազմի ավարտից հետո, մանավանդ երբ դատարանի վճռով մահվան դատաւանդ պարտվեցին Թալեաթը, Ջեմալը, Էնվերը, Նազըմը, ինչպես նաև Բեհաեդդին Շաքիրը, Ջեմալ Ազիմին, Նայիլ բեյը, հայոց տեղահանությանն ու կոտորածին մասնակցած շրջաւանային որոշ պատասխանատուներ և այլն (1919-1920 թվականներ), հայոց միջավայրում (Թուրքիայում, Հայաստանում և արտերկրում) տպավորություն էր ստեղծվել, թե հասել է հատուցման ժամը, և թուրքական կոտորածներ այլևս տեղի չեն ունենա: Այդ պատրանքը մասամբ էլ թելադրված էր քեմալական շարժման հակասությանական կեցվածքով ու Անտանտայի պետությունների քաղաքական ակտիվությամբ: Սակայն շատ չանցած կացությունը փոխվեց. քննիչ հանձնախմբերը լուծարվեցին, 1920-ի ապրիլին սկսվեց Այն-թապի հայության պաշարումը, իսկ սեպտեմբերի 21-ին՝ թուրք-հայկական պատերազմը: Մեկ տարի անց, արևելյան մահազանգերում խնդիրները լուծած համարելով (հատկապես 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում ստորագրված սովետա-թուրքական բարեկամության պայմանագրից հետո), Մուստաֆա Բեմալի զորաբանակը ձեռնամուխ եղավ երկրի արևմտյան շրջանների իշխանությանը տիրանալուն: 1922 թ. սեպտեմբերի 9-ին քեմալական հեծելազորը մտավ մախրոդ իշխանությունների կազմակերպած զանգվածային կոտորածների ու տարագրությունների ծիրից դուրս մնացած Ջմյուռնիա և առաջին հերթին շուրջ-կալի ենթարկեց հայկական թաղամասը: Թե ինչ կատարվեց քաղաքի հայ և հույն բնակչության հետ՝ հանգամանորեն մկարագրված է ականատեսների վկայությունների վրա հիմնված Ռենե Պյուսյանի գրքում¹², որից կատարած ընդարձակ քաղվածքներ է հրատարակել ակադ. Մ. Ներսիսյանը՝ դրանք օժտելով լրացուցիչ նյութերով ու մեկնաբանություններով¹³: Հայ-հունական ողբերգության այդ դրվագի ուսումնասիրողների ուշադրությունից վրիպել է Ջմյուռնիայի կոտորածն ու հրդեհը վերապրած Տրդատ եպս. Պալյանի վկայությունը, որ իբրև մամակ 1923 թ. հունվարի 29-ին Աթենքից ուղարկել է Վիեննա, Վահան Իսպեկչեյանին: Առհասարակ 1915-1922 թվականների կոտորածներից ինչ-որ եղանակով փրկված ու վերապրող հայերի՝ այդ տարիների մամակները բացառիկ կարևոր վկայություններ են, քանի որ գրված են դեպքերից անմիջապես հետո և ամենևին ոչ հատուցում պահանջելու դրդովմով, այլ պարզապես ողջ մնացած հարազատ գտնելու համար դիմում են զանազան մարդկանց կամ կազմակերպությունների՝ ինքնությունը պարզելու համար՝ իրենց գլխին եկածը պատմելով¹⁴:

Նամակն ուղարկելուց մի քանի ամիս անց անասելի ցնցում ապրած վաստակաշատ ծերունի Տրդատ եպիսկոպոսը վախճանվել է, և հայագետ Ներսես Ակիմյանը իր վաղեմի բարեկամի հիշատակին մկիրված մահախոսականում անհրաժեշտ է մկատել հրատարա-

¹¹ Նույն փրկում, էջ 304-305:

¹² René Puaux, La mort de Smyrne, Deuxieme edition, Paris, 1922.

¹³ Մ. Ներսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 116-124:

¹⁴ Այդ կարգի նամակ-դիմումների սրվար մի հափոր կազմել ու հրապարակել է Պ. Տոնապետյանը՝ «Չայն փատապկոց» խորագրով (Փարիզ, փուլ. Յ. Բ. Թիւրապեան, 1922, ԺԵ, 500 էջ):

կել այդ մամակը, որ ստորև բերում ենք ամբողջությամբ ու մույնությամբ:

«...Ես 1922 սեպտեմբեր ամսյոյ սկիզբները Մաղմիսայէն Իզմիր իջած էի եղբօրս մէկ տունը բնակելու համար, կարծելով թէ Մուսթաֆայ Քէմալը հոն գալու իսկ ըլլայ, Իզմիրի մէջ որեւէ դէպք չը պատահիր ու հանգիստ ժամանակ կ'անցընենք. բայց դժբախտաբար մեր մտածումը պարապի ելաւ. Մուսթաֆայ Քէմալի եւ իւր անօրէն զօրքերու վայրագութեան միջոցաւ ամենամեծ հալածումի, կողոպուտի ենթարկուեցայ, ինչպէս նաեւ բոլոր Հայերը. Իզմիրի մէջ տառապանքը մեծ էր, ամբողջ Հայոց թաղը կրակի տուփն Քէմալի զօրքերը, կարգը երբ մեր թաղին եկաւ, ինչպէս ուրիշ տուններու կ'ընէին, երեք չորս օթօմօպիլ բերին տունիս առջեւ, եւ իմ ամբողջ գոյքերս, զորս բերած էի Մաղմիսայէն, դրամներս, մամակադրոշմի մեծ հաւաքածոյս, 30 տարիներէ ի վեր աշխատած ու ժողոված ազգագրական հաւաքածոյներս ու ուսումնասիրութիւններս, պարսկական երկու թանկագին գորգերս, վեղարներս, փիլոններս, փակեղներս, եպիսկոպոսական պանակէս, խաչ եւ ամբողջ հագուստներս ու զգեստեղէններս, թղթեայ եւ մագաղաթեայ հին ձեռագիր եւ 600 հատ գրադարանիս տպագիր գիրքերս, եղբօրս 40 պարկ չամիչը եւ տանը գոյքերը եւս այդ օթօմօպիլներու մէջ լեցնելով առին տարին, եւ անմիջապէս ալ տունին մէկ ծայրէն կրակ տուին, ինչպէս ըսի՝ կ'ընէին ուրիշ հայ տուններու ալ. որուն վրայ ստիպուեցայ առանց տեսնուելու տունէն փախչիլ աղտոտ միակ վերարկուով մը. այսպէս փողոցէ փողոց քանի մը օրեր ասդին անդին միայն հաց ուտելով թափառելէ լետոյ, վերջապէս քարափի վրայ տուն մը մտանք հանգստանալու համար. տասը տասնեակից օր վերջը շատ դժուարութեամբ յունական շոգենաւ մը մտանք եւ հասանք Աթէնք, թէեւ օր մըն ալ զիս բանտարկեցին Իզմիր:

Այժմ երեք ամիսներէ ի վեր կը մնամ Աթէնք թշուառ վիճակով. իմ այս վիճակս լսուելով Երուսաղէմէն, Կ.Պոլսէն, Բարիզէն, Եգիպտոսէն օգնութեան փոքր ինչ նպաստներ ղըրկւած են. որով այժմ քիչ շատ հանգստութիւն մը ունեցայ. չը պիտի մոռնամ այդ բարիքները որ կ'ըլլան ինձ: Աթէնքի Հայոց եկեղեցւոյն մէկ սեմեակին մէջ այժմ օրերս կ'անցընեմ խեղճ քրոջս հետ, որ կերակուրս կը պատրաստէ, որովհետեւ եղբայրս Իզմիրի մէջ կորսուեցաւ, իր մէկ փեսայով:

Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան:

Յ. Գր. - Եթէ կարելի է այս մամակիս ամբողջ պարունակութիւնը հաղորդէ Վիեննայի Միխիթարեան վանոց միաբան Հայր Ներսէս Ակիմեանին:

Նոյն»¹⁵

Այլևս պարզ է, թէ երբ մերօրյա թուրքական իշխանութիւնները խոստում են երկրի դիվանների դռները բաց լինելու մասին, նրանք քաջ գիտեն, որ հայոց եղեռնին վերաբերող վավերական նյութերը կա՛մ գողացվել են (երիտթուրքերի կողմից), կա՛մ բռնագրավվել ու ի չիք դարձել մոր իշխանութիւնների ձեռքով և կա՛մ երկրից հանվել հայ գործիչների ջանքերով՝ երբևէ պատմական ճշմարտությունը փաստելու համար:

¹⁵ Հ. Ն. Ակիմեան, Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան. Համառօտ ակնարկ մը իր գրական գործունեութեան վրայ, «Հանդէս Ամսօրնայ», 1923, թիւ 11-12, էջ 551-552: Նամակը վերջերս վերահրատարակվեց Գ. Տեր-Վարդանյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսած Կեսարիայի և շրջակայից այժմ չբացած ձեռագրերի նկարագրության հավելվածում: